

ارزیابی سیاست‌های حمایتی دولت از پسته‌کاران طی برنامه‌های توسعه

اقتصادی در استان‌های ایران

سید صفدر حسینی^۱، نرگس شاه‌نباتی^{۲*} و مهرنوش عبداللهی^۳.

تاریخ دریافت: ۹۴/۰۲/۲۹ تاریخ پذیرش: ۹۴/۰۷/۳۰

چکیده

این مطالعه به ارزیابی سیاست‌های حمایتی بخش کشاورزی به دو صورت حمایت‌های بودجه‌ای و بازاری از تولیدکنندگان پسته در استان‌های ایران طی برنامه‌های توسعه اقتصادی پرداخته است. در این پژوهش، از روش کل به جزء و داده‌های مربوط به پنج برنامه توسعه اقتصادی کشور، بمنظور ارزیابی آثار توزیعی سیاست‌های حمایت از پسته‌کاران در استان‌های گوناگون استفاده شد. نتایج بدست‌آمده از این مطالعه نشان دادند که میانگین حمایت‌های بودجه‌ای در تمامی استان‌های کشور طی برنامه‌های توسعه اقتصادی، مثبت و برای استان‌های فارس، گلستان و قم دارای بیش‌ترین مقدار بوده که حاکی از حمایت و مصرف بیش‌تر نهاده‌های یارانه‌ای تولید به وسیله این استان‌هاست. بنابراین، توزیع و تخصیص بهینه حمایت‌های بودجه‌ای دولت در استان‌های کشور، می‌تواند بهره‌وری استفاده از نهاده‌های یارانه‌ای تولید را افزایش و در نتیجه آن قدرت رقابت‌پذیری پسته‌کاران را در سطح جهانی ارتقاء دهد. از سوی دیگر، میانگین حمایت‌های بازاری طی این برنامه‌ها در تمام استان‌ها منفی بوده که حاکی از عدم حمایت از پسته‌کاران در تمامی استان‌های کشور در مقابل رقبای خارجی و پرداخت مالیات پنهان از سوی پسته‌کاران بود.

طبقه‌بندی JEL: E64، Q18، C88

واژه‌های کلیدی: شاخص‌های حمایتی تولیدکننده، حمایت‌های بودجه‌ای، حمایت‌های بازاری.

۱- استاد گروه اقتصاد کشاورزی دانشگاه تهران.

۲- دانشجوی دکترا گروه اقتصاد کشاورزی دانشگاه تهران.

۳- دانش آموخته کارشناسی ارشد اقتصاد کشاورزی دانشگاه تهران.

*- نویسنده مسئول مقاله: nargesshahnabati@yahoo.com

پیشگفتار

پسته به عنوان یک محصول استراتژیک جایگاه خاصی را در بین تولیدات دارا می‌باشد و این محصول در دو دهه گذشته پس از فرش دستباف دارای بیش‌ترین سهم در صادرات غیرنفتی بوده است. پسته ایران به عنوان یک محصول استراتژیک به طور میانگین با داشتن سهم ۵۱ درصد از تولید جهانی، ۷۴ درصد سطح زیر کشت جهانی و ۵۷ درصد ارزش صادرات پسته جهان طی سال‌های اخیر توانسته جایگاهی ویژه در میان محصولات کشاورزی کسب کند (فائو، میانگین تولید و صادرات پسته ایران طی سال‌های ۲۰۱۰-۱۹۹۰). ارزش تولید این محصول گران‌بها و بی‌نظیر حدود ۱۰ درصد از درآمدهای غیرنفتی کشور می‌باشد. از سوی دیگر، اقتصاد شهرهای پسته خیز عمدتاً وابسته به صنعت پسته کاری می‌باشد به گونه‌ای که اگر باغ‌های پسته از بین بروند و یا عملکرد اقتصادی نداشته باشند، با آب و خاک فعلی تقریباً هیچ محصول دیگری قابل جایگزینی با محصول پسته نیست. بنابراین پسته بعنوان آخرین محصول کشاورزی قابل کشت در بیشتر مناطق پسته خیز ایران، نقش اولین کالای کشاورزی صادراتی را ایفا می‌نماید. در کنار موضوع غیرقابل جایگزین بودن اراضی زیر کشت پسته برای کشت سایر محصولات، موقعیت ویژه‌ای را در اقتصاد کشاورزی ایران برای این محصول فراهم آورده و باعث شده سطح زیر کشت این محصول در سال‌های پس از انقلاب رشد فزاینده و چشم‌گیری داشته باشد. در سال‌های اخیر افزایش هزینه‌های تولید و کاهش دریافتی تولیدکنندگان پسته مشکلات بسیاری را برای تولیدکنندگان در بر خواهد داشت که از آن جمله می‌توان به کاهش انگیزه تولید، کاهش سودآوری و در نهایت فرار سرمایه از بخش تولید به سوی بخش تجارت اشاره کرد (صداقت، ۱۳۸۱). بنابراین، بمنظور جلوگیری از کاهش تولید پسته، با توجه به اهمیت پسته در صادرات و ارزآوری برای کشور، تدوین سیاست‌های حمایتی مناسب با هدف تقویت انگیزه تولید کشاورزان ضروری به نظر می‌رسد. در برنامه‌های دوم، سوم و چهارم توسعه اقتصادی کشور، تداوم پرداخت یارانه به نهاده‌های انواع کود، سم و بذر اصلاح شده، تأکید شده است. ضمن آنکه دولت از راه بیمه محصولات، پرداخت تسهیلات با نرخ سود حمایت شده، هم‌چنین، پرداخت خسارت به کشاورزان در صورت وارد آمدن خسارت‌های گوناگون و خرید تضمینی برخی از محصولات کشاورزی اعمال حمایت کرده است (چراغی و قلی‌پور، ۱۳۷۸). در سال‌های گذشته نیز با توجه به اهمیت پسته در معیشت استان‌های کویری، به عنوان تنها محصول کشت‌پذیر در خاک‌های شور، و ارزآوری آن، سیاست‌های حمایتی گوناگون بمنظور افزایش تولید و سطح زیرکشت این محصول اجرا شده است. حمایت قیمتی برخی از نهاده‌ها، یارانه بیمه محصول، پرداخت تسهیلات بانکی با نرخ سود کم و خرید تضمینی و یارانه صادراتی در سال‌های اندک، تشکیل‌دهنده سیاست‌های حمایت از تولیدکنندگان و مصرف‌کنندگان پسته ایران در

۱۳۶۸-۱۳۹۲ بوده است. از این رو، بررسی چگونگی حمایت از تولیدکنندگان و مصرف‌کنندگان پسته در استان‌های کشور، برای سیاست‌گذاری‌های آتی مطلوب است. هدف از این مطالعه بررسی مقدار حمایت‌های بودجه‌ای و بازاری از تولیدکنندگان پسته در استان‌های گوناگون طی برنامه‌های توسعه اقتصادی می‌باشد.

سیاست‌های حمایتی در بخش کشاورزی از اهمیت و جایگاهی راهبردی در فرآیند سیاست‌گذاری توسعه‌ی کشاورزی کشورهای توسعه‌یافته برخوردار است. در ارتباط با برآورد حمایت از تولیدکنندگان محصولات کشاورزی، در برخی از کشورها و از جمله ایران پژوهش‌هایی انجام شده است. سازمان توسعه و همکاری‌های اقتصادی^۱ (OECD) تعریفی بسیار گسترده از سیاست‌های حمایتی شامل حمایت‌های درآمدی مستقیم و غیرمستقیم، هزینه‌های پژوهش و توسعه، منافع مالیاتی معین، هزینه‌های اقدام‌های ساختاری، کمک‌های مالی و یارانه و سیاست‌ها در سطح ملی ارائه کرده است؛ این سازمان در سال ۲۰۰۵ در گزارشی با عنوان "سیاست‌های کشاورزی در کشورهای سازمان توسعه و همکاری‌های اقتصادی" به روش‌های محاسبه شاخص‌های حمایت از کشاورزی و سپس تحلیل نتایج حاصل از برآورد شاخص‌های حمایت پرداخته است. جوسلینگ و تانگرم (۱۹۸۹) استدلال می‌کنند که ناهمگنی سیاست‌ها موجب فشار روی فرض اثرات نسبتاً برابر روی محصول مزرعه به ازای هر دلار انتقال خواهد شد. پارک و جنسن (۲۰۰۷) یارانه‌های کشاورزی در کشورهای توسعه‌یافته را به عنوان یک نوع سیاست توزیعی که بخش کشاورزی را در هزینه مصرف‌کنندگان و مالیات‌دهندگان مورد هدف قرار می‌دهد، در نظر می‌گیرند.

حسینی و همکاران (۱۳۸۸) در مطالعه‌ای با عنوان ارزیابی سیاست‌های حمایتی دولت در بازار گندم ایران به بررسی سیاست‌های حمایتی و ترکیب بهینه این سیاست‌ها به وسیله دولت در بازار گندم می‌پردازد. برای دستیابی به این هدف، از روش کمیته‌سازی (کمیته سازی) تابع زیان خالص اجتماعی و داده‌های مربوط به سیاست‌های اجرا شده در سال ۱۳۸۴ استفاده شده است. نتایج این مطالعه نشان دادند که متوسط کارایی انتقال سیاست‌های جاری دولت حدود ۸۷ درصد است و سیاست حمایت از تولیدکنندگان، کم‌ترین زیان اجتماعی را نسبت به اجرای سیاست غذای ارزان به تنهایی و یا اجرای هم‌زمان سیاست غذای ارزان و قیمت تضمینی ایجاد کرده است. همچنین، گرفتن این سیاست بیش‌ترین کاهش در هزینه‌های دولت و بیش‌ترین افزایش در رفاه مالیات‌دهندگان را ایجاد کرده است. حسینی (۱۳۸۳) مطالعه جامعی از سیاست تجاری ایران در برنامه‌های نخست و دوم و سوم توسعه انجام داده است و به این نتیجه رسیده است که موانع غیرتعرفه‌ای بر محصولات کشاورزی ایران در ظاهر با هدف حمایت از تولیدات داخلی اعمال

^۱ Organisation for Economic Co-operation and Development

می‌شود، اما در اصل نه تنها حمایت تجاری معنی‌داری از تولیدات داخلی نبوده بلکه مالیات پنهانی نیز بشمار می‌رود. قلی بگلو (۱۳۸۴) در مطالعه‌ای به بررسی اثر سیاست‌های حمایتی دولت بر مزیت نسبی محصولات زراعی و باغی استان قزوین، برای مقطع زمانی ۱۳۸۰-۱۳۷۹ با استفاده از ماتریس تحلیل سیاستی پرداخته است، بدین نتیجه رسیده است که سیاست‌های حمایتی دولت از بازار نهاده و محصول (تولیدات زراعی و باغی) مؤثر بوده است. به بیان دیگر حمایت‌ها باعث افزایش تولید و حمایت از تولیدکنندگان بوده است؛ که این حمایت‌ها در محصولات زراعی بیشتر بوده، لذا این محصولات دارای مزیت نسبی بیشتری بوده‌اند. در ارتباط با اثرات نرخ ارز هم کنترل تورم و آزادی عمل بیش‌تر سیاست‌های ارزی (عدم دخالت دولت) باید در اولویت باشد. چرا که در نرخ ارز آزاد قدرت رقابت محصولات با کالاهای خارجی بیش‌تر بوده است.

مواد و روش‌ها

در این پژوهش به برآورد شاخص‌های حمایت از تولیدکنندگان پسته، بمنظور بررسی سیاست‌های حمایتی دولت از پسته‌کاران و آثار توزیعی سیاست‌ها در استان‌های گوناگون می‌پردازیم. محاسبه شاخص‌های حمایتی در سطح استان‌ها به دو روش زیر صورت می‌گیرد:

۱- روش جز به کل: این روش به ارزیابی شاخص‌های حمایتی در هر یک از استان‌های کشور به گونه جداگانه می‌پردازد (اندرز، ۲۰۰۴).

۲- روش کل به جزء: این روش در ابتدا به محاسبه شاخص‌ها در کل کشور پرداخته و سپس شاخص کل را به شاخص‌های استانی با توجه به وزن داده شده به هر استان تبدیل می‌کند (اندرز، ۲۰۰۴).

در مقایسه دو روش محاسبه شاخص‌های حمایتی، می‌توان اظهار کرد که روش سنجش حمایت نسبت به روش کل به جزء به دلیل محاسبه جداگانه شاخص‌های حمایتی در هر استان، ارزیابی دقیق‌تری را ارائه می‌دهد، اما نیاز به داده‌هایی گسترده‌تر دارد. از مزایای روش کل به جزء که سبب برتری این روش نسبت به روش سنجش حمایت شده است، نیاز به داده‌های کم‌تر و در دسترس‌تر و در نتیجه ارزیابی مطمئن از شاخص‌های حمایتی در کشور می‌باشد. در این پژوهش، بمنظور ارزیابی آثار توزیعی سیاست‌های حمایتی تولیدکنندگان پسته در استان‌های کشور، از روش کل به جزء استفاده شده است.

روش شناسی برآورد حمایت از تولیدکنندگان (PSE) پسته در استان‌های کشور

درآمد تولیدکنندگان محصولات کشاورزی از دو راه مورد حمایت قرار می‌گیرد که عبارتند از ۱- انتقال‌های قیمتی: که ناشی از تفاوت قیمت سر مزرعه با قیمت مرجع به کشاورزان می‌باشد که در محاسبات مربوط به شاخص برآورد حمایت از تولیدکننده^۱ (PSE) به عنوان حمایت از قیمت بازاری^۲ (MPS) بیان می‌شود. ۲- انتقال‌های غیرقیمتی: که ناشی از پرداخت‌های بودجه‌ای و حمایت بر اساس درآمدهای غیرمستقیم دولت به کشاورزان است که در محاسبات PSE به عنوان پرداخت‌های بودجه‌ای^۳ (BP) بیان می‌شود. در معادله (۱) روش محاسبه شاخص برآورد حمایت از تولیدکنندگان در هر استان آرایه شده است

$$PSE_i = MPS_i + BP_i \quad (1)$$

PSE_i : شاخص برآورد حمایت از تولیدکننده در استان i

MPS_i : حمایت از قیمت بازاری در استان i

BP_i : کل پرداخت‌های بودجه‌ای دولت به تولیدکنندگان در استان i

الف- شاخص حمایت از قیمت بازاری در استان‌های کشور

نخستین گام برای برآورد مقدار حمایت از تولیدکنندگان (PSE) در استان‌های کشور، محاسبه حمایت از قیمت بازاری (MPS) است. تفاوت قیمت دریافتی تولیدکننده با قیمت مرجع به عنوان حمایت از قیمت بازاری تعریف می‌شود. اجزای حمایت از قیمت بازاری در شرایط وارداتی و صادراتی تا حدودی متفاوت است. حمایت از قیمت بازاری در شرایط وارداتی شامل پرداخت‌هایی است که به دلیل تفاوت قیمت داخلی با قیمت مرجع، از مصرف‌کنندگان به تولیدکنندگان منتقل شده است. حمایت از قیمت بازاری در شرایط صادراتی بودن محصول، افزون بر انتقال از مصرف‌کنندگان به تولیدکنندگان، انتقال از مالیات‌دهندگان به تولیدکنندگان را هم شامل می‌شود. معادله (۲) و (۳) به ترتیب کل حمایت بازاری در شرایط وارداتی و صادراتی را نشان می‌دهد.

$$MPS_i = IX_{i1} \quad (2)$$

$$MPS_i = Q_{iP} (P_D - P_X)$$

MPS_i : حمایت از قیمت بازاری در استان i در شرایط وارداتی

IX_{i1} : انتقال‌های قیمتی از مصرف‌کننده به تولیدکننده در استان i

¹- Producer Support Estimate (PSE)

²- Market Price Support (MPS)

³- Budgetary payments

P_D : قیمت داخلی

P_M : قیمت مرجع تعدیل شده برای کالای وارداتی

$$MPS_i = IX_{i1} + X_{i1} \quad (۳)$$

$$MPS_i = Q_{iC}(P_D - P_{iX}) + (Q_{iP} - Q_{iC})(P_D - P_{iX})$$

MPS_i : حمایت از قیمت بازاری در استان i در شرایط صادراتی

IX_{i1} : انتقال‌های قیمتی از مصرف‌کننده به تولیدکننده در استان i

X_{i1} : انتقال‌های قیمتی از مالیات دهندگان به تولیدکنندگان در استان i

Q_{iC} : مقدار مصرف در استان i

Q_{iP} : مقدار تولید در استان i

P_D : قیمت داخلی

P_{iX} : قیمت مرجع تعدیل شده برای کالای صادراتی در استان i

ب- شاخص حمایت بودجه‌ای یا پرداخت‌های بودجه‌ای در استان‌های کشور

همان گونه که گفته شد پرداخت‌های بودجه‌ای، انتقال‌های غیرقیمتی است که شامل پرداخت‌های بودجه‌ای مستقیم و حمایت بر اساس درآمدهای غیرمستقیم است. یارانه‌های اختصاص یافته به نهاده‌های تولید مانند انواع کود و سموم شیمیایی از جمله پرداخت‌های بودجه‌ای هستند. نهاده‌های مصرفی توسط کشاورزان با دو قیمت دولتی و آزاد مبادله می‌شوند. بنابراین، در داخل کشور با دو قیمت روبه‌رو هستیم. قیمت در بازار آزاد نیز تحت تأثیر مداخله‌های دولت و سیاست‌های ارزی با قیمت جهانی متفاوت است. از این رو، تمامی نهاده‌های مصرفی کشور به خصوص کود و سم چه با قیمت دولتی و چه با قیمت آزاد در داخل کشور مورد حمایت دولت می‌باشد. آمار مربوط به حمایت قیمتی دولت از نهاده‌های تولیدی توسط شرکت خدمات حمایتی، در بودجه دولت ثبت می‌شود، اما آمار دقیقی از قیمت نهاده‌های تولیدی در بازار آزاد داخلی در دسترس نیست. به همین دلیل، مقدار کل حمایت از سموم و کودشیمیایی در هر استان، از حاصل ضرب اختلاف قیمت یارانه‌ای و قیمت مرجع تعدیل شده این نهاده‌ها در مقدار مصرف هر نهاده در هریک از استان‌های کشور در معادله (۴) ارایه شده است.

$$(P_{iM} - P_D) \times Q_{iC} \quad (۴)$$

P_{iM} : قیمت مرجع تعدیل شده نهاده در استان i

P_D : قیمت یارانه‌ای نهاده

Q_{iC} : مقدار مصرف نهاده در استان i

از جمله سیاست‌های حمایتی دیگر در بخش کشاورزی، بیمه محصولات کشاورزی است. محصولات کشاورزی با انواع ریسک شامل ریسک عملکرد، تولید و قیمت و ... روبه‌رو هستند، به همین دلیل است که شرکت‌های بیمه‌ای برای جلوگیری از زیان عملیاتی خود، حق بیمه‌ای بیش‌تر از توان پرداخت کشاورزان تعیین می‌کنند. بنابراین، دولت حمایت از کشاورزان و کاهش ریسک آنان، بخشی از حق بیمه تعیین شده برای محصولات را می‌پردازد که این حق بیمه معادل با یارانه بیمه هر محصول در هر استان است.

یارانه انرژی نیز از دیگر سیاست‌های حمایتی بخش کشاورزی می‌باشد. یارانه انرژی در بخش کشاورزی، یارانه گازوئیل و برق برای استحصال آب از چاه و عملیات ماشینی در بخش زراعت و باغبانی است. برای محاسبه یارانه انرژی، مقدار استفاده از هریک از مواد سوختی در استحصال آب و دیگر عملیات زراعی در اختلاف قیمت یارانه‌ای با قیمت لب مرزی هر ماده‌ی سوختی ضرب می‌شود.

$$(P_X - P_D) \times Q_{iC} \quad (5)$$

P_X : قیمت مرجع تعدیل شده گازوئیل

P_D : قیمت یارانه‌ای سوخت

Q_{iC} : مقدار مصرف سوخت محصول در سال در استان i

توزیع تسهیلات بانکی کم بهره نیز از جمله سیاست‌های حمایتی در تولید بخش کشاورزی است. تسهیلات اعطایی بانکی به محصولات مختلف و زیر بخش‌های کشاورزی، متفاوت است. با توجه به داده‌های مربوط به اعتبارات اختصاص یافته بانک کشاورزی به زیربخش‌های کشاورزی، سهم هریک از زیربخش‌های گوناگون از تسهیلات اعطایی مشخص می‌شود. در هر زیربخش کشاورزی مانند زراعت، باغبانی و ... به نسبت سطح زیر کشت هر محصول از کل سطح زیر کشت محصولات، تسهیلات اختصاص داده شده به هر محصول را می‌توان تعیین کرد که این روش درصد خطای کم‌تری دارد. سپس برای تعیین مقدار حمایت اعتباری لازم است، تفاوت نرخ سود بخش کشاورزی با نرخ سود مرجع مقایسه شود. از آنجا که در محاسبه شاخص‌های حمایتی تأکید بر آن است که قیمت مرجع شبیه‌ترین کالا یا خدمت برای مقایسه انتخاب شود، از میانگین موزون نرخ سود تسهیلات اعطایی به سایر بخش‌های اقتصاد استفاده می‌شود (مهرپرور، ۱۳۹۲). در این پژوهش

بمنظور محاسبه یارانه تسهیلات بانکی برای هریک از محصولات در استان‌های کشور از نسبت تولید محصول مورد نظر در هریک از استان‌ها به تولید آن محصول در کل کشور استفاده شده است.

نتایج و بحث

امروزه یکی از مباحث مطرح در بسیاری از مطالعات اقتصاد کشاورزی، ارزیابی سیاست‌های حمایتی در بخش کشاورزی است. به همین دلیل بررسی، شناخت ابعاد، ابزارها و چگونگی کارکرد حمایت‌ها می‌تواند به تنظیم جهت‌گیری سیاسی مناسب برنامه‌های توسعه مساعدت کند. لذا، در این بخش به ارایه نتایج بدست آمده از حمایت‌های بودجه‌ای و بازاری طی برنامه‌های توسعه در استان‌های کشور می‌پردازیم.

بررسی مقادیر میانگین حمایت بودجه‌ای از تولیدکنندگان پسته در استان‌های ایران طی برنامه‌های توسعه

همان‌گونه که در جدول ۱ ملاحظه می‌شود، روی هم رفته، میانگین حمایت‌های بودجه‌ای از پسته‌کاران در تمام استان‌ها به جز استان قم با نوسان روبه‌رو بوده است، به گونه‌ای که میانگین حمایت‌های بودجه‌ای در این استان از ۴۶۸۸ در برنامه دوم به ۲۴۷۶۱ میلیون ریال در هر هزار تن در پیش‌بینی برنامه پنجم افزایش یافته است. بیش‌ترین میانگین حمایت بودجه‌ای در برنامه نخست توسعه به ترتیب در استان فارس (به دلیل مصرف بیش‌تر از نهاده‌های کود، سم و انرژی در هر واحد از تولید پسته)، در برنامه‌های دوم و سوم در استان گلستان (به دلیل مصرف بیش‌تر از نهاده‌های کود، سم و انرژی در هر واحد از تولید پسته) و در برنامه‌های چهارم و پیش‌بینی برنامه پنجم در استان قم (به دلیل یارانه بیش‌تر دولت به حق بیمه کشاورزان در هر واحد از تولید پسته) به ترتیب با میانگین‌های ۲۴۳۶۵، ۲۰۳۴۳، ۴۸۲۰۰، ۲۴۰۸۰ و ۲۴۷۶۱ میلیون ریال در هر هزار تن می‌باشد. استان‌های سمنان، تهران، تهران، جنوب کرمان و آذربایجان غربی به ترتیب با میانگین‌های ۲۱۰۴، ۱۵۳۶، ۲۲۳۵، ۱۱۲۹ و ۱۰۷۸ کم‌ترین میانگین‌های حمایت‌های بودجه‌ای دولت از پسته‌کاران طی برنامه‌های نخست تا پیش‌بینی برنامه پنجم توسعه را به خود اختصاص داده‌اند. علت تفاوت در مقدار حمایت‌های بودجه‌ای از پسته‌کاران در استان‌های کشور تفاوت در مقدار استفاده از نهاده‌های کود، سم و انرژی در تولید هر واحد از محصول پسته در استان‌های کشور می‌باشد.

بررسی مقادیر میانگین حمایت بازاری از تولیدکنندگان پسته در استان‌های ایران طی برنامه‌های توسعه

همان‌گونه که در جدول ۲ ملاحظه می‌شود، میانگین اثر مستقیم شاخص حمایت بازاری از تولیدکنندگان پسته طی برنامه‌های توسعه در تمام استان‌های کشور منفی بوده و قیمت دریافتی

تولیدکنندگان پسته (قیمت خرید تضمینی تعیین شده) کم تر از قیمت مرجع تعدیل شده با نرخ حقیقی ارز بوده است؛ به بیان دیگر، از تولیدکنندگان در این سال ها مالیات پنهان گرفته شده است. بیش ترین مقدار مالیات های پنهان در برنامه های نخست تا سوم در استان های زنجان، کرمان و لرستان به ترتیب به مقدار ۴۴۶۶۳، ۱۷۵۰۸ و ۱۲۷۶۰ میلیون ریال در هزار تن و در برنامه های چهارم و پنجم در استان جنوب کرمان با مقدار ۱۵۴۸۵ و ۱۲۹۲۰ میلیون ریال در هزار تن است. بررسی میانگین اثر کل حمایت از قیمت بازاری که حمایت از کشاورزان را تحت تأثیر متغیرهای بنیادین اقتصاد کشور نشان می دهد، طی برنامه های توسعه روندی مشابه اثر مستقیم دارد و در برنامه های نخست تا پنجم توسعه، حتی با برقراری نرخ ارز تعادلی هم تولیدکنندگان پسته در تمام استان ها در مقابل رقبای خارجی خود نه تنها حمایت نمی شدند بلکه به نوعی ملزم به پرداخت مالیات پنهانی نیز بودند. بیش ترین مقدار این مالیات ها در برنامه های نخست تا سوم در استان های اصفهان، آذربایجان غربی و لرستان به ترتیب به مقدار ۶۳۱۳۶، ۱۷۵۰۸ و ۱۲۷۶۰ میلیون ریال در هزار تن و در برنامه های چهارم و پنجم در استان جنوب کرمان با مقدار ۲۱۷۵۱ و ۲۴۹۴۸ میلیون ریال/ هزار تن است.

بررسی مقادیر میانگین حمایت کل از تولیدکنندگان پسته در استان های ایران طی برنامه های توسعه

نتایج محاسبات میانگین حمایت از تولیدکنندگان پسته طی برنامه های توسعه در جدول ۳ ارائه شده است. همان گونه که ملاحظه می شود، شاخص ارزشی برآورد حمایت از تولیدکننده (*PSE*) بیانگر آن است که سیاست های حمایتی در برخی از استان ها به سمت حمایت از تولید و تولیدکننده تغییر یافته است، به گونه ای که از تولیدکنندگان پسته بر اساس نرخ ارز حقیقی در برنامه نخست در تمام استان های کشور نه تنها حمایتی انجام نگرفته بلکه سیاست های قیمتی سبب زیان تولیدکنندگان به صورت مالیات پنهان هم شده است و در برنامه دوم تولیدکنندگان پسته در تمام استان ها به جز استان های گلستان و لرستان با میانگین های ۶۳۰۳ و ۱۳۵۳ میلیون ریال در هزار تن، ناگزیر از پرداخت مالیات پنهان بودند. در برنامه سوم میانگین حمایت از تولیدکنندگان پسته، اثر مستقیم تنها در استان های گلستان، کرمانشاه، گیلان، آذربایجان شرقی، قم و فارس به ترتیب با میانگین های ۳۷۴۸۶، ۶۸۵۲، ۲۵۴۵، ۱۹۲۸، ۵۳۵ و ۴۳۵ میلیون ریال در هزار تن، در برنامه چهارم در استان های قم و گلستان با میانگین های ۱۳۸۰۶ و ۴۷۱ میلیون ریال در هزار تن و در برنامه پنجم در استان های قم، لرستان و گلستان با میانگین های ۱۲۹۵۱، ۲۱۴۹ و ۱۰۹۴ مثبت می باشد. میانگین حمایت از تولید کنندگان پسته، اثر کل در برنامه نخست مشابه اثر مستقیم در تمام استان ها منفی بوده، در برنامه دوم در استان های لرستان، گلستان و اردبیل با

میانگین‌های ۲۱۷۴۶، ۷۳۶۳ و ۵۱۰۵ میلیون ریال در هزار تن، در برنامه سوم در استان‌های گلستان، کرمانشاه، گیلان، قم، همدان و اردبیل با میانگین‌های ۲۳۲۱۸، ۵۵۳۴، ۳۵۶۷، ۱۸۰۴، ۱۲۰۳ و ۹۲۱ میلیون ریال در هزار تن، در برنامه چهارم تنها در استان قم با میانگین ۴۲۱۴ میلیون ریال در هزار تن مثبت می‌باشد. پیش‌بینی می‌شود در برنامه پنجم توسعه از تولیدکنندگان پسته در هیچ یک از استان‌ها حمایتی انجام نگیرد.

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

حمایت‌های بودجه‌ای (یارانه‌های کود، سم، انرژی، بیمه محصولات و تسهیلات بانکی) یکسان از تولیدکنندگان پسته در استان‌های کشور سبب استفاده نکردن بهینه نهاده‌های یارانه‌ای به وسیله تولیدکنندگان شده است. در واقع، حمایت بودجه‌ای کم‌تر به معنای استفاده کم‌تر (بهره‌وری بیش‌تر نهاده‌ها) از نهاده‌های یارانه‌ای در تولید هر واحد از محصول پسته می‌باشد. بنابراین، سهمیه‌بندی نهاده‌ها از سوی دولت می‌تواند راهکاری مناسب برای افزایش بهره‌وری محصول پسته در استان‌های کشور و از سوی دیگر، صرفه‌جویی در استفاده از نهاده‌های مورد استفاده تولیدکنندگان پسته شود. بر این اساس، استان‌هایی که از بهره‌وری کمتری برخوردارند، با کاهش مقدار مصرف نهاده‌های تولیدی، ملزم به افزایش بهره‌وری با استفاده از روش‌های نوین تولیدی و در غیر این صورت خروج از جمع کشاورزان پسته‌کار خواهد شد. میانگین حمایت‌های بودجه‌ای از پسته‌کاران، در تمام سال‌های برنامه‌های توسعه اقتصادی، مثبت بوده و در طول این سال‌ها از پسته‌کاران در همه استان‌ها حمایت بودجه‌ای شده است، اما میانگین حمایت‌های قیمتی طی برنامه‌های توسعه در تمام استان‌های کشور منفی بوده و پسته‌کاران نه تنها در مقابل رقبای خارجی خود حمایت نشده‌اند بلکه ملزم به پرداخت مالیات پنهان نیز بوده‌اند. قیمت تضمینی پسته بدون توجه به نرخ تورم و قیمت جهانی با روش هزینه تولید، کم‌تر از قیمت جهانی محاسبه شده که این امر از قدرت رقابت‌پذیری پسته‌کاران در بازارهای جهانی می‌کاهد؛ بنابراین، بهتر است به جای استفاده از روش قیمت‌گذاری بر اساس هزینه تولید، از دیگر روش‌های قیمت‌گذاری محصولات کشاورزی مانند روش قیمت لب مرز یا روش نرخ مبادله استفاده شود. یکی دیگر از راه‌های تعیین قیمت تضمینی محصول پسته، طبقه‌بندی منطقه‌ای استان‌های کشور از لحاظ ویژگی‌های آب و هوایی، خاک، مقدار تولید محصول، مصرف داخلی هر استان از محصول، جمعیت، فاصله تا مرزهای وارداتی و ... و در پی اجرای سیاست‌های حمایتی از محصول به صورت منطقه‌ای می‌باشد که در این صورت سیاست‌های حمایتی متناسب با نیاز مناطق بوده و نظارت بر اجرای سیاست‌ها نیز دقیق‌تر و آسان‌تر خواهد شد.

منابع

- آذری، آ. (۱۳۸۷). محاسبه مقدار کلی حمایت داخلی و بررسی رابطه علیت آن با مقدار رشد تولید محصولات کشاورزی. پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشکده اقتصاد و توسعه کشاورزی دانشگاه تهران.
- پرین، و. و بخشوده، م. (۱۳۸۷). نقش حمایت‌های دولت در درآمد تولیدکنندگان و مخارج مصرف کنندگان گندم و برنج در ایران. پژوهش‌های اقتصادی ایران. ۱۰ (۳۴): ۱۶۱ - ۱۷۸.
- حسینی، س. ص و ترشیزی، م. (۱۳۸۸). ارزیابی سیاست حمایتی گندم در ایران. پژوهشات اقتصاد و توسعه کشاورزی ایران. ۴۰ (۲): ۱-۱۲.
- حسینی، م. (۱۳۸۳). سیاست تجاری کشاورزی ایران و تعیین معادل تعرفه‌ای. فصلنامه پژوهش‌های بازرگانی. ۳۲ (۱-۴۰).
- چراغی، د. و قلی پور، س. (۱۳۸۸). بررسی اثر سیاست‌های اقتصادی بر تنظیم بازار چای در ایران. بررسی‌های بازرگانی. ۳۷ (۳۷): ۲۷-۴۲.
- صداقت، ر. (۱۳۸۱). بررسی نظریه اقتصادی دور تسلسل فقر و توسعه نیافتگی در مناطق پسته کاری ایران. فصلنامه علمی-پژوهشی اقتصاد کشاورزی و توسعه. وزارت کشاورزی. ۱۰ (۳۹): ۱۸۷-۲۰۱.
- قلی بگلو، م. (۱۳۸۴). بررسی تاثیر سیاست‌های حمایتی دولت در مزیت نسبی (مطالعه موردی بخش زراعت و باغبانی استان قزوین). فصلنامه اقتصاد کشاورزی و توسعه، ۱۳ (۵۰): ۵۱-۸۰.
- مهرپور، ا. (۱۳۹۲). بررسی عوامل موثر بر رفتار تراز تجاری کشاورزی ایران. پایان نامه کارشناسی ارشد دانشگاه تهران.

References

- Anders, R. Harsche, J. Herrmann, R. & Salhofer, K. (2007). regional income effects of producer support under the cap, Institute of Agriculture Policy and Market Research. University of Giessen.
- Bredahl, M.E. (1990). Bringing Agriculture into the GATT: potential use of an aggregate measure of support, International agricultural trade research consortium commissioned paper no. (Columbia, MI. department of agricultural economics university).
- Cahill, C. & Legg W. (1990). Estimation of Agricultural Assistance Using Producer and Consumer Subsidy Equivalents: Theory and Practice.
- Gopinath, M. Mullen, K. & Gulati, A. (2004). Domestic support to agriculture european union and the united states, International Food Policy Research Institute, MTID Discussion Paper No. 75.

- Josling, T. & Tangermann, S. (1989). Measuring Levels of Protection in Agriculture: A survey of Approaches and Results. In Alan Maunder and Alberto Valdés (ed.), *Agriculture and Governments in an Interdependent World: Proceedings of the Twentieth International Conference of Agricultural Economists*, Dartmouth Publishing Company for the IAAE.
- Kwiencinski, A. & Tongeren, F.V. (2007). Quantitative evaluation of a decade of agricultural policies in china: 1995-2005. OECD's Trade and Agricultural Directorate, With Statistical and research Support from Ms.
- Masterz, A.W. (1993). Measuring protection in agriculture: the producer subsidy equivalent revisited. *Oxford agrarian studies*. 21(2).
- OECD. (2002). Methodology for the measurement of support use in policy evaluation.
- Orden, D. Mullen, K. Sun, D. & Gulati, A. (2004). Agricultural Producer Support Estimates for Developing Countries Measurement Issues and Evidence from India, Indonesia, China, and Vietnam. International Food Policy Research Institute, Research Report Abstract, 152.
- Park, J. & Jensen, N. (2007). "Electoral Competition and Agricultural Support in OECD Countries", *American Journal of Political Science*, 51(2):314–329.

پیوست‌ها

جدول ۱- میانگین حمایت بودجه‌ای از تولیدکنندگان پسته در نرخ حقیقی ارز (میلیون ریال/ هزار تن- ثابت سال ۱۳۸۴).

استان	برنامه نخست توسعه	برنامه دوم توسعه	برنامه سوم توسعه	برنامه چهارم توسعه	برنامه پنجم توسعه
آذربایجان شرقی	۲۷۳۵	۱۲۸۱۴	۶۴۲۹	۲۵۶۹	۳۸۹۷
آذربایجان غربی	۵۵۲۷	۳۳۳۶	۳۴۸۲	۳۷۹۲	۱۰۷۸
اردبیل	۰	۶۹۷۹	۷۹۱۳	۷۱۴۴	۸۹۱۹
اصفهان	۴۰۲۱	۲۴۶۸	۳۹۳۷	۲۶۶۷	۴۰۶۰
تهران	۴۳۳۱	۱۵۳۶	۲۲۳۵	۱۴۷۹	۴۸۹۱
جنوب استان کرمان	۵۷۰۵	۳۹۵۶	۶۰۴۳	۱۱۲۹	۲۰۴۶
خراسان	۸۵۵۷	۷۰۲۲	۴۳۵۶	۳۰۴۴	۵۰۰۶
زنجان	۴۰۲۳	۳۴۵۲	۴۸۲۱	۳۳۱۲	۷۲۰۶
سمنان	۲۱۰۴	۲۱۴۱	۳۰۹۸	۱۴۳۳	۲۱۸۶
سیستان و بلوچستان	۱۰۲۷۲	۶۶۷۶	۷۴۶۲	۲۶۶۶	۴۷۱۸
فارس	۲۴۳۶۵	۱۰۱۱۲	۹۸۰۸	۵۴۱۷	۷۸۳۷
قزوین	۰	۴۱۳۰	۵۷۱۱	۴۰۷۸	۶۸۵۷
قم	۰	۴۶۸۸	۸۳۱۹	۲۴۰۸۰	۲۴۷۶۱
کرمان	۵۶۰۸	۴۳۲۴	۷۷۶۲	۵۳۱۱	۹۱۹۱
کرمانشاه	۷۵۸۹	۴۴۴۴	۱۴۶۶۵	۰	۰
گلستان	۱۱۰۷۶	۲۰۳۴۳	۴۸۲۰۰	۷۶۷۳	۱۱۷۷۳
گیلان	۰	۴۵۹۲	۱۵۰۱۰	۰	۰
لرستان	۰	۱۲۸۱۴	۶۸۳۰	۸۸۲۴	۱۳۶۰۳
مرکزی	۲۴۶۳	۲۸۰۸	۴۲۱۵	۲۸۹۸	۵۱۵۹
هرمزگان	۵۶۸۶	۲۶۹۳	۳۲۱۷	۲۷۷۷	۳۳۵۸
همدان	۰	۲۸۰۲	۲۳۲۳	۰	۰
یزد	۵۴۶۴	۳۶۲۸	۶۱۳۱	۳۳۹۲	۴۸۲۳

مأخذ: یافته‌های پژوهش

جدول ۲- میانگین حمایت از قیمت بازاری (MPS) از تولیدکنندگان پسته (میلیون ریال/ هزار تن - ثابت سال ۱۳۸۴).

استان	برنامه نخست توسعه		برنامه دوم توسعه		برنامه سوم توسعه	
	اثر مستقیم	اثر کل	اثر مستقیم	اثر کل	اثر مستقیم	اثر کل
آذربایجان شرقی	-۳۶۶۶۴	-۴۴۵۸۳	-۱۴۰۷۹	-۱۳۳۳۹	-۴۵۰۱	-۵۶۳۵
آذربایجان غربی	-۲۸۳۰۵	-۵۸۵۶۰	-۱۷۳۰۴	-۳۷۱۴۳	-۶۳۳۳	-۶۲۵۷
اردبیل	۰	۰	-۸۸۰۴	-۳۰۸	-۹۸۷۶	-۴۴۶۰
اصفهان	-۲۶۶۲۸	-۶۳۱۳۶	-۱۳۹۹۶	-۱۳۵۲۶	-۹۴۱۲	-۶۲۵۲
تهران	-۲۷۳۶۹	-۶۲۸۵۰	-۱۶۳۰۲	-۲۵۸۷۷	-۹۰۵۳	-۶۹۰۳
جنوب استان						
کرمان	-۴۲۵۴۷	-۳۹۵۱۶	-۱۴۴۸۰	-۱۶۳۲۸	-۹۵۹۳	-۵۹۱۲
خراسان	-۲۹۱۳۱	-۶۰۳۷۱	-۱۴۰۴۶	-۱۵۶۴۷	-۸۷۴۷	-۶۳۳۷
زنجان	-۴۴۶۶۳	-۴۱۱۰۸	-۱۴۲۰۶	-۱۶۶۹۴	-۹۱۱۶	-۵۸۷۰
سمنان	-۲۶۰۹۳	-۶۱۰۱۶	-۱۳۷۷۲	-۱۵۹۰۵	-۸۷۳۶	-۵۱۱۰
سیستان و بلوچستان	-۲۸۱۷۹	-۵۷۹۰۲	-۱۴۴۶۴	-۱۷۹۹۶	-۸۹۳۴	-۵۴۴۲
فارس	-۲۵۸۰۴	-۶۲۵۱۰	-۱۵۴۰۲	-۸۰۸۳	-۹۳۷۳	-۶۴۲۲
قزوین	۰	۰	-۱۴۴۷۳	-۱۴۴۴۲	-۸۸۷۲	-۵۵۸۸
قم	۰	۰	-۱۱۳۰۴	-۴۳۲۰	-۷۷۸۵	-۳۲۱۴
کرمان	-۲۸۱۰۳	-۵۸۱۴۶	-۱۷۵۰۸	-۲۱۲۷۴	-۹۹۴۳	-۵۸۹۸
کرمانشاه	-۱۹۳۵۸	-۵۸۶۶۸	-۱۷۴۳۲	-۲۹۰۴۰	-۷۸۱۳	-۴۴۶۴
گلستان	-۱۷۸۴۴	-۵۲۶۴۰	-۱۴۰۴۰	-۲۷۸۳	-۱۰۷۱۴	-۶۸۰۱
گیلان	۰	۰	-۱۷۰۸۵	-۱۹۱۹۹	-۱۲۴۶۵	-۹۲۳۶
لرستان	۰	۰	-۱۹۱۶	-۱۱۴۶۰	-۱۲۷۶۰	-۱۱۴۱۷
مرکزی	-۲۶۷۸۱	-۵۷۴۲۲	-۱۵۰۶۷	-۲۳۹۱۲	-۸۷۳۷	-۷۰۲۸
هرمزگان	-۳۳۰۰۵	-۴۶۷۲۶	-۱۴۷۲۲	-۱۷۹۴۳	-۹۴۸۱	-۸۰۴۲
همدان	۰	۰	-۱۵۳۰۸	-۱۲۶۷۰	-۸۸۸۳	-۱۸۲۷
یزد	-۲۵۷۸۵	-۶۰۴۱۷	-۱۴۴۳۴	-۱۴۱۶۸	-۱۰۴۹۲	-۷۵۷۲

ادامه جدول ۲

استان	برنامه چهارم توسعه		برنامه پنجم توسعه	
	اثر مستقیم	اثر کل	اثر مستقیم	اثر کل
آذربایجان شرقی	-۸۲۸۲	-۱۲۷۹۹	-۱۲۳۵۶	-۲۴۲۱۲
آذربایجان غربی	-۱۱۵۵۹	-۱۶۸۶۸	-۸۲۹۶	-۱۸۴۲۵
اردبیل	-۱۴۰۱۳	-۱۹۷۸۷	-۱۰۴۳۳	-۲۱۴۴۰
اصفهان	-۷۲۰۱	-۱۲۱۵۰	-۱۱۲۸۵	-۲۲۷۱۱
تهران	-۹۵۲۸	-۱۳۷۶۲	-۱۲۳۶۱	-۲۴۰۸۲
جنوب استان کرمان	-۱۵۴۸۵	-۲۱۷۵۱	-۱۲۹۲۰	-۲۴۹۴۸
خراسان	-۸۴۵۰	-۱۳۳۸۵	-۱۱۲۶۰	-۲۲۷۶۸
زنجان	-۹۷۵۲	-۱۴۱۵۲	-۱۲۰۹۵	-۲۳۸۴۴
سمنان	-۶۶۰۳	-۱۱۰۰۴	-۱۱۶۸۲	-۲۳۳۰۸
سیستان و بلوچستان	-۷۱۱۷	-۱۱۱۳۳	-۱۱۳۰۴	-۲۲۸۰۷
فارس	-۷۴۱۸	-۱۲۱۹۱	-۱۱۵۳۶	-۲۳۰۳۳
قزوین	-۹۰۳۶	-۱۳۶۴۷	-۱۱۸۱۴	-۲۳۴۷۲
قم	-۱۰۲۷۴	-۱۶۳۰۰	-۱۱۸۱۲	-۲۳۴۶۰
کرمان	-۱۰۹۶۶	-۱۶۰۲۳	-۱۲۰۲۰	-۲۳۷۶۸
کرمانشاه	۰	۰	۰	۰
گلستان	-۷۲۰۲	-۱۲۵۴۵	-۱۱۲۸۸	-۲۲۷۵۱
گیلان	۰	۰	۰	۰
لرستان	-۱۰۰۰۳	-۱۴۹۸۶	-۱۱۵۲۸	-۲۲۹۹۳
مرکزی	-۸۹۲۸	-۱۳۵۸۶	-۱۱۷۷۰	-۲۳۴۰۰
هرمزگان	-۱۰۶۰۶	-۱۵۲۷۸	-۱۰۶۸۱	-۲۱۸۹۵
همدان	۰	۰	۰	۰
یزد	-۹۲۸۳	-۱۴۲۶۷	-۱۱۴۸۹	-۲۳۰۰۶

جدول ۳- میانگین حمایت کل از تولیدکنندگان (PSE) پسته (میلیون ریال/ هزار تن- ثابت سال ۱۳۸۴).

استان	برنامه نخست توسعه		برنامه دوم توسعه		برنامه سوم توسعه	
	اثر کل	اثر مستقیم	اثر کل	اثر مستقیم	اثر کل	اثر مستقیم
آذربایجان شرقی	-۳۳۹۲۹	-۴۱۶۳۳	-۱۲۶۵	-۴۳۴۳	۱۹۲۸	-۱۹۵۳
آذربایجان غربی	-۲۲۷۷۷	-۵۲۰۶۰	-۱۳۹۶۸	-۳۳۹۸۷	-۲۸۵۰	-۲۸۹۲
اردبیل	۰	۰	-۱۸۲۵	۵۱۰۵	-۱۹۶۳	۹۲۱
اصفهان	-۲۲۶۰۷	-۵۸۲۴۵	-۱۱۵۲۸	-۱۱۹۶۲	-۵۴۷۵	-۳۸۱۸
تهران	-۲۳۰۳۸	-۵۷۶۵۹	-۱۴۷۶۷	-۲۴۶۲۷	-۶۸۱۸	-۵۴۹۴
جنوب استان						
کرمان	-۳۶۸۴۲	-۲۵۴۲۲	-۱۰۵۲۳	-۱۳۵۹۳	-۳۵۵۰	-۲۲۰۱
خراسان	-۲۰۵۷۴	-۴۸۴۷۶	-۷۰۲۳	-۱۰۷۱۰	-۴۳۹۲	-۳۶۶۶
زنجان	-۴۰۶۴۰	-۳۷۹۸۴	-۱۰۷۵۴	-۱۴۲۴۶	-۴۲۹۵	-۲۸۲۵
سمنان	-۲۳۹۸۹	-۵۸۵۲۸	-۱۱۶۳۱	-۱۴۵۲۷	-۵۶۳۷	-۳۱۸۶
سیستان و بلوچستان	-۱۷۹۰۷	-۴۶۴۴۸	-۷۷۸۸	-۱۳۴۰۳	-۱۴۷۳	-۹۵۹
فارس	-۱۴۳۹	-۳۰۱۰۳	-۵۲۹۰	-۱۹۳۳	۴۳۵	-۴۰۳
قزوین	۰	۰	-۱۰۳۴۳	-۱۱۶۸۲	-۳۱۶۱	-۲۰۷۸
قم	۰	۰	-۶۶۱۶	-۱۹۵۳	۵۳۵	۱۸۰۴
کرمان	-۲۲۴۹۵	-۵۱۷۲۲	-۱۳۱۸۴	-۱۸۴۸۳	-۲۱۸۱	-۱۲۴۰
کرمانشاه	-۱۱۷۶۹	-۴۹۹۵۶	-۱۲۹۸۸	-۲۵۲۶۸	۶۸۵۲	۵۵۳۴
گلستان	-۶۷۶۸	-۳۴۴۴۴	۶۳۰۳	۷۳۶۳	۳۷۴۸۶	۲۳۲۱۸
گیلان	۰	۰	-۱۲۴۹۳	-۱۴۷۴۱	۲۵۴۵	۳۵۶۷
لرستان	۰	۰	۱۳۵۲	۲۰۲۰	-۵۹۳۰	-۷۰۵۳
مرکزی	-۲۴۳۱۷	-۵۴۴۹۰	-۱۲۲۵۸	-۲۱۹۶۸	-۴۵۲۲	-۴۴۲۲
هرمزگان	-۲۷۳۱۹	-۴۱۳۶۹	-۱۲۰۲۹	-۱۶۱۴۰	-۶۲۶۳	-۶۰۳۵
همدان	-۶۷۶۸	-۳۴۴۴۴	۶۳۰۳	۷۳۶۳	۳۷۴۸۶	۲۳۲۱۸
یزد	۰	۰	-۱۲۴۹۳	-۱۴۷۴۱	۲۵۴۵	۳۵۶۷

ادامه جدول ۳				
استان	برنامه چهارم توسعه		برنامه پنجم توسعه	
	اثر مستقیم	اثر کل	اثر مستقیم	اثر کل
آذربایجان شرقی	-۵۷۱۳	-۱۱۶۱۶	-۸۴۶۰	-۲۱۲۹۲
آذربایجان غربی	-۷۷۶۷	-۱۴۶۳۷	-۷۲۰۶	-۱۷۴۷۹
اردبیل	-۶۸۶۹	-۱۴۷۳۶	-۱۰۴۸	-۱۲۳۷۹
اصفهان	-۴۵۳۴	-۱۰۸۱۸	-۷۲۲۵	-۱۹۴۴۳
تهران	-۸۰۵۰	-۱۲۹۷۷	-۷۴۷۰	-۲۰۴۳۶
جنوب استان کرمان	-۱۴۳۵۶	-۲۱۲۰۶	-۱۰۸۶۹	-۲۳۳۲۳
خراسان	-۵۴۰۶	-۱۱۸۸۰	-۶۲۵۴	-۱۸۹۶۳
زنجان	-۶۴۳۹	-۱۲۴۱۰	-۴۸۴۱	-۱۷۷۶۷
سمنان	-۵۱۷۰	-۱۰۳۰۵	-۹۴۹۵	-۲۱۶۳۰
سیستان و بلوچستان	-۴۴۵۲	-۹۸۳۳	-۶۵۸۶	-۱۹۲۵۹
فارس	-۲۰۰۱	-۹۴۹۹	-۳۶۹۹	-۱۶۸۸۲
قزوین	-۴۹۵۹	-۱۱۶۸۷	-۴۹۵۶	-۱۸۲۱۵
قم	۱۳۸۰۶	۴۲۱۴	۱۲۹۵۱	-۱۷۲۷
کرمان	-۵۶۵۵	-۱۳۶۱۴	-۲۸۲۸	-۱۷۲۷۷
کرمانشاه	۰	۰	۰	۰
گلستان	۴۷۱	-۶۶۹۳	۱۰۹۴	-۱۱۲۳۷
گیلان	۰	۰	۰	۰
لرستان	-۱۱۷۹	-۱۰۴۱۲	۲۱۴۹	-۱۲۷۶۱
مرکزی	-۶۰۴۰	-۱۲۱۶۰	-۶۶۱۱	-۱۹۴۸۳
هرمزگان	-۷۸۲۹	-۱۳۸۶۳	-۷۳۲۱	-۱۹۴۹۳
همدان	۰	۰	۰	۰
یزد	-۵۸۹۰	-۱۲۷۰۰	-۶۶۶۶	-۱۹۶۰۶

